

ПРОБЛЕМА СПІВВІДНОШЕННЯ МОВИ, МИСЛЕННЯ ТА ЛЮДСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В СТРУКТУРАЛІСТСЬКИХ ТА ГЕНЕРАТИВНИХ КОНЦЕПЦІЯХ ЛІНГВІСТИКИ І ФІЛОСОФІЇ

А. І. Каталзен

*магістрант кафедри філософії
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут»*

У статті розглядаються концепції структурної та генеративної лінгвістики з точки зору їх розуміння взаємозв'язку таких соціальних феноменів, як мова, мислення та діяльність. Наведено аналіз основних положень даних лінгвістичних напрямків, специфічних мовних технік, сформульованих ними, та можливості їх використання в якості інструментів впливу на людину. В статті розкриваються особливості історичного генезису даних лінгвістичних концепцій, їх подальша диференціація на окремі філософські та лінгвістичні школи та причини суперечностей між ними. Також розкривається взаємозв'язок та протиріччя структурної та генеративної лінгвістики, філософські та наукові передумови виникнення цих концепцій та їх подальший вплив на становлення психологічних, філософських та управлінських наук. Наводиться критичний аналіз розуміння представниками структурної та генеративної лінгвістики взаємозв'язку мови, мислення та діяльності, а також вплив таких підходів на сучасні технології використання мови як інструменту управління.

Ключові слова: структурна лінгвістика, генеративна лінгвістика, структуралізм, семіологія.

У ХХ ст. підходи, характерні для природничих наук, почали застосовувати до вивчення практично всіх сфер людської діяльності, в тому числі і розумової. Особливості функціонування людської свідомості були розглянуті з точок зору найрізноманітніших галузей знання: від біології та генетики до математики та кібернетики. У свою чергу, феномен людської мови і процесу мовлення, який до певного моменту залишався у сфері компетенції суто лінгвістичних наук, по мірі відокремлення лінгвістики від філософії, теж почали розглядати по-іншому і предметом науки про мову почали вважатися виключно «технічні особливості» мовних конструкцій, але аж ніяк не фундаментальні зв'язки мови і мислення, мови і діяльності. Та внаслідок процесів інтеграції наук, які завжди йшли паралельно процесу їх розмежування та спеціалізації, деякі лінгвістичні концепції розширили предмети свого дослідження шляхом екстраполяції методів лінгвістичних досліджень на системи мислення та комунікації. Найбільш значущими напрямками в лінгвістиці, котрі згодом почали претендувати на роль філософських та психологічних концепцій, можна назвати структуралістські та генеративні школи. Вироблений цими концепціями специфічний інструментарій аналізу людського мислення справив значний вплив і на управлінські науки, котрі на той час перебували на стадії бурхливого розвитку і продовжують використовувати основні засади структурної та генеративної лінгвістики в своїх дослі-

дженнях людини й нині. Уміле застосування мовних конструкцій менеджером сьогодні є чи не найголовнішим принципом управління людьми для досягнення підвищення продуктивності праці. Саме така широка розповсюдженість мовних засобів і технік, а також виведення їх на передній план серед усіх проявів соціального в людині і обґрунтовує актуальність даної статті.

Перші наукові праці в напрямку лінгвістичного структуралізму написані його засновником – швейцарським лінгвістом Фердинандом де Соссюром. Подальший розвиток структуралістських принципів репрезентований науковими надбаннями Празького (В. Матезіус, Р. Якобсон), Копенгагенського (Л. Ельмслев, Х. Ульдалль) та Американського (Л. Блумфілд, З. Херріс) лінгвістичних гуртків. Різні школи структуралізму в своїх працях аналізували й сучасні дослідники: Г. Гайдученко, Д. Гаспярян, І. Богачевська, Л. Михайлець. Генеративна лінгвістика бере свій початок від наукових публікацій американського лінгвіста Ноама Хомського. Ідеї цього напрямку також представлені працями Д. Ворта, Дж. Катца, П. Поста-ла, Дж. Лакоффа. Сучасні дослідження генеративної лінгвістики представлені працями М. Яцимирської, О. Гакман, А. Кибрик, І. Кобозової, І. Секериної та інших. Проте більшість напрацювань з даної проблематики розглядають всі ці напрями в контексті генезису лінгвістики як науки, не пов'язуючи їх виникнення та

подальшу трансформацію зі станом розвитку науки загалом.

Саме тому метою даної статті є критичне переосмислення концепцій структурної та генеративної лінгвістики в контексті їх відношення до феномену мислення взагалі та використання мови як інструменту впливу на нього зокрема.

У середині ХХ ст. у лінгвістичних наукових колах панували досить песимістичні настрої щодо перспектив розвитку методологічної бази цієї науки, і, відповідно, спостерігався істотний спад в дослідженнях лінгвістичного методу. Професори-лінгвісти з провідних університетів світу займалися переважно тим, що застосовували вже добре вивчені і відпрацьовані прийоми лінгвістичного аналізу до більш широкого мовного матеріалу. Більшість методів лінгвістичного аналізу були детально вивчені та максимально формалізовані для зручності використання. Через деякий час стало можливим запрограмувати на електронній обчислювальній машині процедуру побудови граматики на базі великого корпусу даних, завдяки використанню таких добре формалізованих прийомів, і праця лінгвіста, на думку науковців того періоду, стала практично незатребуваною.

Але такий погляд не міг себе виправдати, адже феномен людської мови – річ суто соціальна, безпосередньо пов'язана з мисленням і діяльністю. І видається очевидним, що можливості застосування результатів вивчення мови набагато ширші, ніж просто конструювання формальних лінгвістичних процедур і прийомів. Тому з часом в академічних лінгвістичних колах з'явилася тенденція до розширення сфери використання прийомів вивчення мови, поширення їх на інші галузі наукового знання.

Однією з наук, до якої, здавалося, найлегше застосувати мовні техніки, стали області гуманітарного знання, котрі вивчають людину як соціальну істоту та особливості її мислення. Адже в усьому світі говорилося про те, що не сьогодні-завтра буде в точності змодельований людський мозок і буде створений справжній штучний розум. А для такої машини, зрозуміло, знадобитися мовний алгоритм, на основі якого вона буде працювати точно так само, як і людина, ні в чому їй не поступаючись, а навіть навпаки, перевершуючи її. Саме тому об'єктом вивчення лінгвістів став зв'язок мови і мислення.

Але, перебуваючи під значним впливом картезіанської філософії, більшість напрямків, які розглядали цю проблематику, були надзвичайно схильні до надмірного прагнення до точності, строгості і несуперечності опису предмета дослідження, який на пізніших етапах

доходив до активної його математизації і побудови формальних моделей. Одним із перших лінгвістів, які розглядали мову в подібному ключі, був швейцарський дослідник Фердинанд де Соссюр. У певному сенсі, він заснував новий напрям у мовознавстві, іменованій структуралізмом. При вивченні мови на перший план висувається її структура, тобто співвідношення між різними її елементами. Крім того, Соссюр висловив думку, що процеси утворення речень, як більш значних лінгвістичних конструкцій, зовсім не належать системі мови, тобто не є предметом вивчення лінгвістики. Процес утворення речень структуралізм вважає ідентичним процесу вільної творчості і залишає поза сферою своєї компетенції. Основним завданням лінгвістики Соссюр визначав побудову моделей, в які потрапляють одиниці мови. Тому для структуралістів у формі мови немає нічого, окрім самої форми, і, вивчаючи її, не можна нічого дізнатися про загальні властивості людського інтелекту.

Цей лінгвістичний напрям виявився прямо залежним від вульгарно-матеріалістичних концепцій та математичного догматизму, що виник на основі стрімкого зростання електроніки та інформаційних технологій. Проте, як доводить розвиток інформаційних наук, такий підхід до розуміння феномену мови та мовлення можна застосувати лише для алгоритмізації діяльності обчислювальних машин, адже саме вони діють на основі програм, які є несуперечливими, простими і повними, тобто відповідають всім вимогам граматики структуралізму. І формалізувати таким чином мову, котра напряму пов'язана з таким складним феноменом, як людське мислення, не виявляється можливим. Адже мислення в самій основі побудоване на суперечностях, які жодним чином не можуть бути задані у вигляді чіткої формули. Не кажучи про те, що суперечності мислення – лише відображення суперечливої дійсності.

Але жодна із структуралістських шкіл не пробувала встановити дійсний зв'язок між мовою та мисленням і ними обома та дійсністю. Скоріше, навпаки, наступні школи структуралізму всіляко уникали розробки цієї проблематики. Наприклад, дескриптивна лінгвістика, що виникла на базі вчення Соссюра, своїм завданням вбачала лише помічати в мові повторюваність тих чи інших відрізків і правил їх сполучення. На думку Зеліка Херріса, представника другого покоління дескриптивістів, «виділити ці відрізки і описати безліч відрізків, з якими вони поєднуються, – і означає описати мову» [2, 27]. Спеціальне дослідження мовних значень при такому підході виявлялося непотрібним, адже Херріс вважав, що структура цих значень є аналогічною до інтеграції най-

менших елементів мови, але при цьому не може бути формалізованою, на відміну від граматичної структури. Таким чином, дескриптивізм концентрується на процесах трансформування структури значень, котрі є неформалізованими, в формалізовану структуру мовних елементів, тобто він старається надати їм певної логіки, не помічаючи, що ідеї, котрі вони намагались формалізувати, вже мають свою логіку. Та замість того, щоб слідувати дійсній логіці розвитку цих явищ та виявляти її відображення у мові, предметний світ, від якого бере свій початок людське мислення, постає для дескриптивістів хаотичним набором явищ та значень, котрі лише необхідно упорядкувати певним чином. В той час, як насправді в кожному понятті, яке по своїй структурі представляє суто граматичну конструкцію, відображається не просто ідея певного предмета, процесу чи явища, а й спосіб його прояву в контексті людської діяльності, його значущість для людини та спосіб відображення предметного світу культури. Але цей предметний світ випадає з області дослідження структурної лінгвістики, і вона змушена оперувати лише категоріями формальних лінгвістичних конструкцій, а у випадку намагань пояснити їх походження за допомогою категорій мислення (як джерела мовних знаків) виявляється незрозумілим походження ідей, котрі лежать в основі мови. Таке звуження предмету досліджень позбавляє структурну лінгвістику можливості запозичати вже перевірений надійний інструментарій у фундаментальних гуманітарних дисциплінах, у тому числі, у філософії. Маючи ж на озброєнні тільки математичні формули, структурна лінгвістика виявилася нездатною розкрити дійсну природу людської мови.

Прагнення лінгвістики до впровадження більш фундаментальних категорій в розуміння мови, внаслідок ігнорування їх структуралізмом, проявились у вигляді генеративної концепції Ноама Хомського і його послідовників, котра вийшла на передній план в полі лінгвістичних досліджень в останню третину ХХ століття. В першу чергу Хомський виступив з різкою критикою позитивістського підходу до вивчення психіки людини, яка зводить її до простої і відомої всім схеми S-R (Стимул-Реакція). Хомський заявив, що в основі використання мови, як і будь-якої іншої організованої поведінки, повинні неодмінно лежати певні абстрактні механізми.

Щоб зрозуміти, як мова використовується і засвоюється, він поставив собі за мету «абстрагувати для незалежного вивчення певну систему інтелектуальних здібностей, систему знань і переконань, яка розвивається в ранньому дитинстві та у взаємодії з багатьма іншими факторами визначає всі види поведін-

ки» [9, 15]. Предметом такого вивчення він обрав поняття мовної компетенції. І це поняття, яке є одним з ключових в концепції генеративної лінгвістики, лежить далеко за межами вивчення математичних наук, що кардинально і відрізняє цей напрямок від структуралізму.

Тому Хомський критикує математичний підхід до мислення, згідно з яким людське мислення повністю можна змоделювати за допомогою логічно-несуперечливих алгоритмів. При цьому він посилається на все ту ж картезіанську філософію, на якій і базуються більшість формалізованих математичних поглядів на мислення. Але в ній Хомський в якості основного виділяє положення про те, що дві найважливіші якості людського мислення – розум і воля – якраз належать до таких, які не можуть бути реалізованими навіть за допомогою найскладніших програм. Найкращим транслятором цих основоположних якостей Хомський, як і годиться лінгвісту, називає мову. Проте репрезентація тих категорій мислення, котрі закладені в ній, значно ускладнюється обмеженнями, накладеними граматику. Якщо структуралісти змогли звести всю багатогранність мови до найпростіших елементів (звуків, знаків), то утворенням навіть дуже складних структур на їх основі неможливо відобразити всі особливості людського розуму. Це призводить до неминучого висновку, що ті аспекти людського мислення, котрі не піддаються повному відображенню за допомогою самих лише мовних конструктів, виражають себе через щось інше.

Щоб нівелювати цей недолік структуралістського підходу, Хомський у своїй критиці акцентує увагу на існуванні «творчого аспекту використання мови», який ніяк не може бути описаний за допомогою одних тільки математичних конструктів, оскільки є «абсолютно вільним від управління стимулами за формулою S-R» [3, 102].

Аналізуючи особливості людської мови, генеративна лінгвістика не знаходить іншого пояснення творчого аспекту, окрім ствердження існування певних «глибинних структур». Подібний погляд на співвідношення мови і мислення розглядався і раніше. Саме тому Хомський наполягає на тому, що всі історичні передумови вже сформовані для появи принципово нового погляду на людину: психології, заснованої на вивченні мови, яка «починає своє дослідження з характеристики тих принципів, що лежать в основі понять» [10, 29]. І дослідження цих принципів – це не що інше, як дослідження природи людських інтелектуальних здібностей, закладених в людині, тобто глибинної структури, котра являє собою «систему категорій і складових абстрактного хара-

ктеру і визначає інтонаційний контур висловлювання» [7, 141].

Таким чином Хомський вважає відділення лінгвістики від філософії негативним та штучним явищем, котре деструктивно впливає на можливості однієї та другої науки. На його думку, генеративна лінгвістика повинна стати різновидом когнітивної психології, теорії пізнання. Але в своїй розробці проблематики походження людського мислення генеративна лінгвістика стоїть на цілком ідеалістичних позиціях, згідно з якими психічна діяльність людини є вродженим вмінням генерувати ідеї, які пізніше набувають форми граматичних структур. Проте навіть якщо виходити з цілком ідеалістичних поглядів, представлених творчістю класика ідеалізму Гегеля, то слід констатувати, що мислення, дух розуміється як фундаментальна структура світу, котра лежить в його основі. Зрозуміло, що за такого підходу неможливо навіть припустити, що ідеальне виражає себе суто в мовній здатності людини. Розглядаючи діалектику Гегеля як найбільш логічно відповідну дійсному процесу розвитку суспільства концепцію, з матеріалістичної точки зору, можна стверджувати, що мова виявляється лише одним із атрибутів діяльності людини, а не тим, що передує їй. Висловлюючись словами відомого радянського філософа Е. Ільєнкова: «Мова залишається лише посередником і зовнішньою формою, за котрою криється процес реальної (матеріальної) життєдіяльності суспільної людини. І будь-який аналіз «мови», котрий не проникає до цієї її реальної основи, залишається некритичним описом феноменів, котрі утворюються на лінгвістичній поверхні суспільної свідомості» [6, 80].

Виходячи з усього вищезазначеного, можна зробити висновок, що виникнення такого лінгвістичного напрямку, як структуралізм, який потім з успіхом був перенесений з суто лінгвістичного проблемного поля в область філософії (а також антропології, психології та математики) пов'язане певною мірою з глобальною інформатизацією та комп'ютеризацією суспільства. Адже електронно-обчислювальні машини для своєї діяльності потребують програми, написаної певною мовою. Цей факт в очах багатьох вчених робить людину ще більше схожою на машину. Адже людина теж у своїй діяльності застосовує «особливий код», іменованій мовою. Механізм дії мови структуралістам мислиться як система сигналів, за допомогою якої можна впливати на іншу людину і тим самим викликати певну реакцію з її боку. Відповідно, механізм взаємодії людини з людиною відбувається, згідно структуралізму, за всіма правилами запропонованого Декартом принципу: стимул – реакція. І хоч структуралізм визнає зв'язок мови з мисленням, він

не вирішує питання походження останнього і, відповідно, основним завданням вбачає аналіз лінгвістичних структур, котрі впорядковують неформалізовані структури мислення.

Генеративна лінгвістика виникає як спроба подолати ці недоліки структуралізму, як незадоволення формальним аналізом мови, котрий абстрагується від проблематики значення мовних конструкцій. Але цей напрям не виходить за межі, покладені дуалізмом Декарта, допускаючи одночасне існування матеріального втілення мови (поверхневої структури) та її глибинної структури, котра певним чином є закладеною в людині в якості передумови її діяльності. Такий висновок генеративної лінгвістики не випадковий, адже наукою давно підтверджено, що людина навчається мові не шляхом відтворення почутих або вивчених мовних конструкцій, а на основі використання інших структур більш глибокого рівня. І найбільш поверховим висновком з цього є припущення таких «глибинних структур» як певних принципів, закладених в психіці. Проте насправді такими структурами є схеми діяльності з предметами людської культури, котрі може освоїти лише людина як істота соціальна. Унікальність людської діяльності полягає в тому, що вона може взаємодіяти практично з будь-яким природним матеріалом, перетворюючи його на інструментарій забезпечення своєї життєдіяльності та переносючи таким чином його образ в ментальну сферу. І мова виникає саме як прояв цієї унікальної людської здатності. Саме тому вона повинна стати інструментом розширення людських можливостей, комунікативним засобом, що організовує людську діяльність і робить її більш ефективною, утворюючи таким чином нові форми мислення, а, як наслідок, – і мовлення. Таке завдання має поставити перед собою будь-яка сфера діяльності, котра прагне використовувати мовний інструментарій процесі управлінських практик.

Не зважаючи на всі недоліки структуралізму та генеративної лінгвістики, розвиток цих концепцій набув значної популярності в сфері гуманітарного знання та послугував основою для багатьох досліджень проблемного поля походження людської мови та її зв'язку з мисленням та, як результат, для утворення таких лінгвістичних, психологічних та філософських напрямків як етнолінгвістика, соціолінгвістика, психолінгвістика, семіотика й герменевтика. Окрім того, ці напрямки в лінгвістичній думці, прагнучи розширити межі своєї компетенції, відіграли значну роль в розробці мовних способів впливу на особистість, котрі сьогодні широко застосовуються в сфері управління людьми. Саме тому виявляється доцільною подальша розробка даної проблематики.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Богачевська І.* Методологія лінгвістичного релігієзнавства: між філософською герменевтикою та постструктуралізмом / І. Богачевська // Вісник Прикарпатського Університету. Філософські і психологічні науки. – 2011. – Вип.15. – С. 103-109.
2. *Гайдученко Г.* Дескриптивна лінгвістика як один із напрямків американського структуралізму / Г. Гайдученко // Збірник наукових праць. Вип. 21 М-во освіти і науки України, Херсонський держ. пед. ун-т ; голов. ред. О. Мішуков. – Херсон : ХДПУ, 2003. – С. 25-28.
3. *Гакман О. В.* Генеративно-трансформаційна лінгвістика Н. Хомського як вираження його лінгвістичної філософії / Гакман О. В. // Мультиверсум. Філософський альманах. – К.: Центр духовної культури. – 2005. – № 45. – С. 98-115.
4. *Гаспарян Д. Э.* Дескриптивизм vs антидескриптивизм и теория значения в структурной лингвистике / Д. Э. Гаспарян // Сборник докладов конференции «Именование, необходимость и современная философия». – М.: ВШЭ, 2011. – С. 54-61
5. *Ельмслев Л.* Прологомены к теории языка / Л. Ельмслев // Новое в лингвистике. – Вып. 1. – М., 1960. – С. 215-262.
6. *Ильенков Э. В.* Мышление и язык у Гегеля / Э. В. Ильенков // Доклады X Международного гегелевского конгресса (Москва, 26-31 августа 1974). Выпуск IV. – Москва, 1974. – С.69-81.
7. *Кибрик А. А.* Современная американская лингвистика: Фундаментальные направления / А. А. Кибрик, И. М. Кобозева, И. А. Секерина. – М.: Едиториал УРСС, 2002. – 480 с.
8. *Соссюр Ф.* Курс общей лингвистики (извлечения) / Ф. Соссюр // Звегинцев В.А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. – Часть 1. – М., 1960. – С. 323-342
9. *Хомский Н.* Язык и мышление / Н. Хомский; [перевод с англ. Б.Ю.Городецкого]. – М.: МГУ, 1972. – 123 с.
10. *Яцимірська М.* Творче мислення в психолінгвістичних поняттях і категоріях / М. Яцимірська // Вісник Львівського університету. Серія журналістика. – 2003. – Вип. 23. – С. 22-42

Стаття надійшла до редакції 17.04.2012 р.